

KONVERSIYA QUBILÍSINIŇ IZERTLENIWI

Abdimuratov Turǵanbay Jiemuratovich
 Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq tili kafedrası docent
 w.w.a.

ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОЦЕССА КОНВЕРСИИ

Абдимуратов Турганбай Жиёмуратович
 В.и.о. доцента кафедры Каракалпакского языка НГПИ
 им. Ажинияза

INVESTIGATING THE CONVERSION PROCESS

Abdimuratov Turganbay Jiemuratovich
 Acting Associate Professor of Karakalpak Language at the
 Azhiniyaz National State Pedagogical Institute

el.pochta:
turanbay.abdimuratov@mail.ru

nomer: 0009-0007-
 3004-779X

Annotaciya: Bul maqalada konversiya qubılısınıń izertleniwi, basqa sóz jasaw usılları arasındaǵı ornı hám ózgeshelikleri sóz etiledi. Sonıń menen birge sózdiń morfemalıq quramın ózgerpesten jańa mánige iye bolıp basqa sóz shaqabına ótiwi haqqındaǵı pikirler sóz etiledi. Konversiya qubılısı nátiyjesinde atlıq (substantivaciya), kelbetlik (adektivaciya), almasıq (pronominalizaciya) hám ráwishler (adverbializaciya) jasaladı.

Tayanış sózler: adverbializaciya, konverciya, substantivaciya, adektivaciya, transpoziciya.

Аннотация: В статье рассматривается исследования процесса конверсии, его особенности и место среди других способов словообразования. Также в статье говорится о переходе в другую часть речи с новым значением, не изменяя морфемную структуру слова. В результате процесса конверсии образуются имена существительные (субстантивация), имена прилагательные (адъективация), местоимения (прономинализация), наречия (адвербиализация) и самостоятельные части из служебных частей речи (делексикализация).

Abstract: This article deals with the study of the conversion phenomenon, its place and properties among other word formation methods. In accordance with this, there are opinions that the morpheme composition of the word changes and acquires a new meaning and moves to another branch of the word. As a result of the conversion process, nouns (substantivization), adjectives (adjectives), pronouns (pronominalization) and adverbs (adverbialization), auxiliary word branches have been replaced by meaningful word branches (dalexicalization).

Ключевые слова: адвербиализация, конверсия, субстантивация, адъективация, транспозиция.

Key words: adverbialization, conversion, substantivation, addition, transposition.

Til bilimindegi sózlerdiń bir sóz shaqabınan ekinshi sóz shaqabına ótiwi yamasa onıń basqa sóz shaqabı ornında qollanıwı, basqa sóz shaqabınıń formaların qabıl etiwı transpoziciya (latinsha transpositio-almastırıw) dep ataladı. Transpoziciya arqalı sózler bir sóz shaqabınan ekinshi sóz shaqabına affiksler arqalı yamasa hesh affikslesiz (nullik formada) de ótedi. SH. Ballidiń anıqlaması

boyınsha «Transpoziciya - til belgisiniń bir kategoriyadan ekinshi bir kategoriyaga awıswı». [3]

Sunday-aq sózlerdiń bir sóz shaqabınan ekinshi bir sóz shaqabına ótiwi konversiya (latinsha conversion- aylanıw, ózgeriw) dep te ataladı. Bul haqqında lingvistikalıq enciklopediyalıq sózlikte «Sóz jasawda konversiya - arnawlı sóz jasawshı qosımtalardı qollanıwsız jańa sóz jasaw usılı, yaǵnıy

transpoziciyanıń bir túri, bunda sóz hesh qanday materiallıq ózgerissiz basqa sóz shaqabınıń xızmetin atqaradı hám sol sóz shaqabınıń túrleniw sistemasına iye boladı» - dep ayıladı. [9,235]

Biraq konversiyanı E.S.Kubryakova transpoziciyanıń ayırıqsha túrtinshi tipi dep qaraydı. Konversiyanıń affiksaciyadan ayırmashılıǵına ayırıqsha toqtap ótedi. Ol affiksaciya hám affiksizersiz morfologiyalıq transpoziciya, konversiya sóz jasawda hár qıylı xızmetti atqaradı, yaǵnıy affiksaciya ushın sózdiń dáslepki mánisi ózgeredi hám basqa sóz shaqabınıń xızmetin atqaradı, konversiya ushın kerisinshe sózdiń sırtqı forması ózgermesten ekinshi bir sóz shaqabına ótedi hám bul úzliksiz jáne de uzaq dawam etetuǵın qubılıs. Sonıń menen birge sózdiń dáslepki mánisinen basqa máni dóreydi hám sintaksislik xızmeti ózgeretuǵının dáliyleydi. [8, 76]

Konversiya arqalı sózler ózleriniń sırtqı formasın ózgerterpey basqa sóz shaqabına barlıq grammatikalıq belgilerin, formaların qabıl etedi, yaǵnıy, konversiya-sóz jasaw usılınıń bir túri, sózlerdiń bir sóz shaqabınan ekinshisine ótiwi nátiyjesinde jańa forma yamasa jańa mánidegi sóz payda etedi. [1, 74]

Konversiyada tek ǵana sózdiń forması yamasa mánisi ózgerip qoymastan sózdiń sintaksislik xızmeti de ózgeriske ushıraydı. Yaǵnıy jańa mánidegi sóz dáslepki sintaksislik funkciyasınan basqa jańa funksiya atqaradı. Máselen: **Jaqsıda** min joq, **júyrekte** sın joq (naqıl-maqal) Bundaǵı «jaqsı», «júyrik» kelbetlikleri substantivlesip atlıq ornında qollanılıp mánisi ózgeriske ushırap qoymay, onıń sintaksislik xızmeti de ózgergen, yaǵnıy gápte tolıqlawısh aǵza bolıp kelgen. Tilde tiykarınan feyilden basqa sóz shaqapları hám ayırım kómekshi sóz shaqapları (tirkewish, tańlaq) konversiya arqalı ózgeredi. Ásirese, atlıq, almasıq, kelbetlik hám ráwish sózler ónimli ózgeriske ushıraydı.

Kelbetlikler semantikası jaǵınan atlıqqa jaqın bolǵanlıqtan olar atlıqtıń ornında jiye qollanıladi. Kelbetlik feyillerde funkciyası jaǵınan kelbetlikke jaqın. Sonlıqtan, ol adektivlesiwge beyim boladı. Hal feyil funkcional jaqtan ráwishke jaqın bolıp keledi. Bulardaǵı mánilik qatnaslar kúndelikli sóylew procesinde olardıń ráwishke ótip ketiwine sebepshi boladı.

Tildiń rawajlanıw procesinde is-hárekettiń, qıymıldıń táriypin, belgisin, muǵdar-dárejesin, qalay, qanday jaǵdayda iske asqanın kórsetiw ushın

sóylewshiler hár qıylı sóz shaqaplarınıń túrli-túrli formalarınan paydalanadı. Sol formaların geyparaları, ásirese, waqıt, jaǵday, sapa mánilerin ańlatıwshı sózler jiyi-jiyi sol mánide qollanılıwınıń nátiyjesinde málim bir sintaksislik xızmettiń dógeresinde toqtasıp, qatıp qataladı. Solay etip, óziniń dáslepki ańlatuǵın konkret mánisinen ádewir alıslap, ráwish kategoriyasına ótedi.

Feyil is-háreketti bildirip, onıń leksika-semantikalıq belgisi atlıq sózler arqalı konkretlesedi. Sonlıqtan da, ol dara turǵanda basqa sóz shaqabi ornında qollanılıw múmkinshiligine iye emes. Feyildiń betlik emes formaları eki funkciyanı atqarǵanlıqtan olar substantivlik hám atributivlik-pısıqlawıshlıq mánige iye boladı.

Konversiyada sóz óziniń sırtqı formasın saqlaǵan xalda basqa mánige iye boladı. Bul jaǵınan olar omonimlerde jaqın. Omonimler sırtqı forması birdey, biraq mánisleri basqa-basqa sózler. Olardıń ayırmashılıǵı: Konversiyaǵa ushıraǵan sóz bir mánige iye boladı. Máselen: substantivlesken kelbetlik hám kelbetlik feyiller predmettiń atamasın bildirip, nominativlik mánige iye boladı. Al substantivlespegen sózler kóp mánige iye bolıwı múmkin. Máselen: «aqılsız», kelbetligi aqlı kemis, jarımes, hesh nárseni túsinebeytuǵın sıyaqlı mánilerdi ańlatsa, al «aqılsız» atlıǵı tek ǵana «aqlı joq adam» mánisin ańlatadı.

Konversiyanıń tiykarǵı ózgesheliklerin tatar tilinde keńirek analiz etiledi. [6, 3-7]. Sunday-aq bul qubılıs haqqında ózbek tilshi alımları arasında da úlken qızıǵıwshılıqlar bar ekenligi kózge tusedi. [7]

Konversiya usılı qaraqalpaq tilinde ayırım izertlew jumıslarında hám maqalalarda ayıp ótilgen. Bul haqqında N.A.Baskakov «Karakalpaksii yazık» miynetinde mánili sóz shaqaplarınıń ózgeriwine qısqa toqtıǵan.[4] Sunday-aq, akademiyalıq grammatikada A.Bekbergenov leksika-semantikalıq usıldı morfemalıq emes usıl dep qarap, ondaǵı hár bir mánili sóz shaqaplarınıń ózgeriwine (substantivaciya, adektivaciya, pronominalizaciya, adverbilizaciya) qısqasha sholıw beriw menen sheklenedi.[5]

Qaraqalpaq tilinde bul qubılıstıń keńirek izertlegen Á.Aymurzaeva boldı. Ol konversiyanıń bir tarmaǵı bolǵan substantivaciyaǵa, atap aytqanda, kelbetlik hám kelbetlik feyildiń substantivlesiwine ayırıqsha toqtadı hám onı hár tárepleme izertledi.[1]. Bul qubılıs boyınsha P.Najimovtıń da ilimiy izertlew jumısında hám maqalalarında sóz etiledi.

[10]. Sonin menen qatar maqala avtorinin da bir neshe usi temaga baylanisli maqalalari basilip shiqqan. [2].

Hazirgi qaraqalpaq tilinde de konversiya arqali sozlerdin jasalivinda ozgesheliklerdi koriwimizge boladi. Konversiya qubilis menen jasalgan sozlerde tomendegidey ozgeshelikler boladi:

1. Sozdin daslepki forması hám dórendi sóz arasında ishki semantikalıq dórendilik qatnas, yaǵnıy materiallıq-semantikalıq baylanıs boladı.

Máselen, atlıq ornında qollanılǵan «qıymılǵan» sózi (qıymılǵan qır asar). Sol máni menen baylanısqa kelbetlik feyil menen de baylanisli.

2. Dórendi sózdin semantikası daslepki semantikasına salıstırǵanda basqasha boladı. Máselen, atlıq ráwishke ótkende yaǵnıy ráwishleskende, ol endi predmetti emes, al háreketin belgisin ańlatadı. Mısalı, Bul jurnal ómirde ótirik jazbaydı.

3. Dórendi sózler semantikası boyınsha belgili bir poziciyada qollanıladı. Máselen, atlıq kelbetlikke ótkende barlıq poziciyada atlıqtın aldında ǵana qollanıladı, al basqa poziciyada ol kelbetlik mánisin joytadı.

4. Sózlerdin paradigması ózgeredi, yaǵnıy jańa sóz ózi ótken sóz shaqabının barlıq grammatikalıq formaların ózine qabil etedi.

Mısalı: **Jaqsın**ın jatı bolmas, **jamann**ın uyatı bolmas (naqıl-maqal)

Konversiya qubilisında eki sózdin baylanısı kózge taslanadı.. Máselen:

1. **Soqır** adam (kelbetlik)

2. **Soqırdın** sońına baq (atlıq)

Ayırım jaǵdaylarda úsh sóz usınday bolıp keledi. Mısalı:

1. **Sulw** qızlar (kelbetlik)

2. **Sulwdan** bir nárselerdi soradı.(atlıq)

3. **Sulw** jazadı (ráwish)

Keltirilgen mısallardaǵı «soqır», «sulw» kelbetlikleri daslepki jasawshı element bolıp, atlıq hám ráwish ornında kelgenleri sonnan payda bolǵan ekinshi elementler bolıp esaplanadı.

Konversiyanın sintaksislik xızmetin konteks arqalı anıqlaw substantivaciyada ayqın kórinedi. Máselen: «jaqsılar» degen sózde aytilmaǵan predmetin adam ekenligi bilinip turadı. Biraq konversiyaga ushıraǵan kelbetlik hám ráwish anıqlawshı bolıp kelgende, anıqlıq bolmaydı:

anıqlawshı atlıqtın qaysı sóz ekenligi belgisiz bolıp qaladı. Bunday jaǵdayda kóbinese konversiyaga ushıraǵan sózdin mánisi anıqlawshı sóz arqalı konkretlestiriledi. Mısalı: Zat kóp, ol **jaqsılardan** tańlap aldı (jaqsıları zattın). Is aqrına kelip qaldı: **kóbi** ketip, **azı** qaldı (kóbi, azı: istin).

Joqarıdaǵı izertlew jumıslarınan juwmaq shıgara otırıp konversiya qubilisinin sóz jasawdaǵı áhmiyeti ayırıqsha ekenin koriwge boladı. Usıǵan baylanisli qaraqalpaq tilinde de konversiya usılı arqalı sóz shaqapları ónimli jasaladı. Qaraqalpaq tilindegi kóp izertlewdi talap etetuǵın konversiya-ónimli qubilis, onin sóz jasalıwdaǵı ornı, túrleri, morfologiyalıq hám sintaksislik ozgeshelikleri bunnan bilay ele de tereñirek izertlewdi talap etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Aymurzaeva Á. Kelbetlik hám kelbetlik feyillerdin substantivlesivi, Nókis 1992.
2. Ábdimuratov T. Adverbializaciya - sóz jasawdin bir usılı. ÓZRIA QQB Xabarshısı, 2000 N6-7, 113-114-betler; Ábdimuratov T. Ráwishlerdin qalıplesiwinde adverbializaciyanın áhmiyeti. «Türkiy tillerdin fonologiyası hám morfonologiyasının áhmiyetli máseleleri» professor N.A.Baskakovtin 100 jılıǵına arnalǵan Respublikalıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya materialları. Nókis, 2005, 75-77-betler.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955.
4. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, Морфология том II. Москва 1952.
5. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinde sozlerdin jasalıwı. Nókis 1979.
6. Ганиев Ф.А. Конверсия в татарском языке- Советская тюркология, Баку 1990; Ганиев Ф.А. Современный татарский литературный язык. Словообразование по конверсии. - Казань: Издательство "Дом печати", 2004.
7. Гулямов А.К. К вопросу адвербиализация в узбекском языке. Ученные записки. Филологический сборник. Выпуск. 2. Ташкент, 1954.
8. Кубрякова Е.С. Деривация, транспозиция, конверсия,-Вопросы языкознания, 1974, №5
9. Лингвистический энциклопедический словарь, Москва, 1990.
10. Нажимов П. «Конверсия сөз жасаў усылы сыпатында». «Өзбекстан Республикасы ИА Қарақалпақстан бөліминең Хабаршысы» журналы, 2016, №1. «Қарақалпақ тилинең сөз жасалыў системасы». Нөкіс, «Билим», 2019.